

भंडारा जिल्हयातील भटक्या विमुक्त जमातीचे बदलते सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

स्नेहा भागवत बोरकर

संशोधन आधीछत्रा

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

सारांश:-

हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्य भंडारा जिल्ह्यात राहणाऱ्या भटक्या विमुक्त जमातीचे बदलते सामाजिक स्थितीचा शोध घेतो. हे पारंपरिक पद्धती आणि समकालीन आव्हाने या दोन्हीचा समावेश करून त्यांच्या हालचालींच्या पद्धतीवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांच्या शोध घेतो. हे संशोधन त्यांच्या अन्वय सामाजिक आर्थिक संरचना आणि संसाधनांच्या वापराच्या धोरणांमध्ये कसे गुंफलेले आहे याचे परीक्षण करून त्यांच्या बदलते सामाजिक ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्वावर प्रकाश टाकते. अभ्यास बहु-आयामी दृष्टिकोन वापरतो. संभाव्यता सहभागी निरीक्षण, मुलाखती घेतल्या आहेत शैक्षणिक साहित्याचे विश्लेषण केला आहे. भटक्या विमुक्त जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थिती नेहमीच बदलत आलेली आहे. या संशोधनाचा उद्देश भटक्या विमुक्त जमातीच्या बदलते सामाजिक स्थितीचा शोध घेण्यात आला आहे. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे. भटक्या विमुक्त जमातीच्या २०० प्रतिसादककर्त्यांच्या नमुना काढला आहे. या अभ्यासावरून सामाजिक बदल झालेला दिसून येत आहे.

मुख्य शब्द:- भटक्या विमुक्त जमाती, बदल, सामाजिक स्थिती, सांस्कृतिक बदल

परिचय:-

भारतीय समाज हा अनेक धर्मपंथ आणि जाती पोटजातींच्या लोकांच्या समूह आहे. या देशात प्रत्येक जात वेगवेगळी आहे जाती पोटजातींचे लोकजीवन हे निरनिराळे आहे. एका जातीचा दुसऱ्या जातीशी जास्त थेट संबंध नाही. मानवांचे रीतीरीवाज आचार-विचार संस्था, संघटना, जीवनपद्धती, भोवतालच्या परिसर व्यक्तीमधील वर्तन सतत बदल होत असतात. वर्तमान काळामध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये बदल झालेला दिसून येत आहे भटक्या

जमाती मध्ये सामाजिक, आर्थिक राजकीय, शैक्षणिक स्थिती मध्ये सुधारणा झालेली दिसून येत आहे. भटक्या जमाती म्हणजे त्या लोकांसमूहांची ज्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय किंवा जीवनशैली भटकते किंवा स्थलांतरित होण्याशी संबंधित आहे. या जमातींची जीवनशैली, परंपरा आणि संस्कृती यांच्या मोठा भाग त्यांच्या इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. वर्तमान काळात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्तीथी वेगाने बदलत आहे. या जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीला भोगाच्या लागलेल्या समस्यांच्या आणि त्यांच्या जीवनात आलेल्या बदलांच्या गोडवा आहे. मागील काही दशकांमध्ये या जमातींच्या विविध शासकीय योजनांचा माध्यमातून हक्क मिळाले असेल तरी त्यांच्या समाजात समावेश आणि मानवी अधिकारांचे पूर्तता अजूनही एका मोठा प्रश्नचिन्ह आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनात परिवर्तनाचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक, शहरीकरण, शिक्षण, रोजगारांच्या संधी, तसेच सरकारी योजनांच्या विस्तार अनेक भटक्या जमातींच्या मुलांनी शिक्षण घेऊन आपले जीवन सुधारले आहे त्यांच्यावर असलेल्या भेदभावाच्या मानसिकतेमुळे, त्यांना संधीची अभाव, आणि पिढ्यांनापिढ्या चालणारी गरीबी ही समस्या अजूनही टिकून आहे सामाजिक स्थितीचे बदलते परीक्षेत्र लक्षात घेतल्या या जमातींच्या जीवनात विविधता आहे काही जमाती समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट होण्यासाठी धडपडत आहे तर काही अजूनही पारंपरिक भटकतींच्या जीवनशैलीत जपत आहेत. अशा स्थितीत भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या आणि त्यांच्या भविष्याचा दृष्टीने काही महत्त्वाचे मुद्दे समोर येतात शिक्षणाची वाढती गरज, सामाजिक समतेचा हक्क, रोजगाराच्या अधिक संधी, आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या इतर सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्याची आवश्यकता आहे या बदलती सामाजिक स्थितीवर सखोल विचार करणे आणि त्यासाठी योजनांची आखणी करणे

अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण यामुळे भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनशैलीला एक नवीन दिशा मिळू शकते. या शोधनिबंधामध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये होणारे सामाजिक आर्थिक बदल तपासले गेले तसेच त्यांची सामाजिक आर्थिक आयमांच्या अंतर्गत परंपरागत स्थिती कशी होती आणि त्यांच्यामध्ये येणारे परिवर्तन तसेच आर्थिक व विचारांमध्ये येणाऱ्या परिवर्तनाला बदलायचा प्रयत्न करण्यात आला. भटक्या विमुक्त जमाती म्हणजे त्या जमातीच्या परंपरेने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करत असतात या जमाती सामान्यता शेतमजूर, व्यापार, संगीत, कला ई. कामामध्ये व्यस्त असतात भारतातील या जमाती विविध राज्यांमध्ये आढळतात आणि त्यांचे ऐतिहासिक आणि सामाजिक महत्त्व मोठे आहे. भटक्या जमातींना पारंपारिक रोजगाराच्या संधी कमी मिळत आहेत शेती आणि इतर पारंपारिक व्यवसाय कमी होत आहे. आणि या लोकांच्या आर्थिक स्थिती खूप बदल झाला आहे. भटक्या जमातींच्या मुलांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता कमी आहे. शाळेतील अनुपस्थितीत आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील कमीपणा त्यांच्या सामाजिक स्थितीला प्रभावित करतो (बाविस्कर २००७) हे संशोधन महाराष्ट्रातील भटक्या जमातीमधील स्थलांतराची बहुआयामी गतिशीलता उलगडण्याचा त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व संदर्भित करणे प्रमुख चालक आणि प्रतिबंध ओळखणे आणि त्यांच्या गुंतागुंतीच्या वास्तविकतेला सखोल आकलनासाठी योगदान देण्याचा प्रयत्न करते. सांस्कृतिक वारसा संवर्धन आणि उपजीविकेच्या शाश्वततेसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करून या अभ्यासाचे उद्दिष्ट भटक्या समुदायांना मान्यता आणि सक्षमीकरण्यासाठी समर्थन देणे आहे.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायांबद्दलचा सामाजिक दृष्टिकोन आणि त्यांच्या वसाहती किंवा विस्थापनांबद्दलची सरकारी धोरणे त्यांच्या स्थलांतराच्या निर्णयांवर लक्षणीय परिणाम करतात. (दांडेकर १९९८) सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय निर्धारक स्पष्ट करून धोरणेकर्ते आणि भागधारक भटक्या विमुक्त जमातींचे कल्याण आणि लवचिकता वाढविण्याची उद्देशाने लक्षित हस्तक्षेप तयार करू शकतात (बाविस्कर २००७)

हे संशोधन भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातीमधील स्थलांतरांची बहुआयामी गतिशीलता उलगडण्याच्या त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व संदर्भित करणे.

भटक्या जमाती म्हणजे त्या लोकांसमूहांची ज्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय किंवा जीवनशैली भटकते किंवा स्थलांतरित होण्याशी संबंधित आहे. या जमातींची जीवनशैली, परंपरा आणि संस्कृती यांच्या मोठा भाग त्यांच्या इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. वर्तमान काळात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्तीथी वेगाने बदलत आहे. या जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीला भोगाच्या लागलेल्या समस्यांच्या आणि त्यांच्या जीवनात आलेल्या बदलांच्या गोडवा आहे. मागील काही दशकांमध्ये या जमातींच्या विविध शासकीय योजनांचा माध्यमातून हक्क मिळाले असेल तरी त्यांच्या समाजात समावेश आणि मानवी अधिकारांचे पूर्तता अजूनही एका मोठा प्रश्नचिन्ह आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनात परिवर्तनाचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक, शहरीकरण, शिक्षण, रोजगारांच्या संधी, तसेच सरकारी योजनांच्या विस्तार अनेक भटक्या जमातींच्या मुलांनी शिक्षण घेऊन आपले जीवन सुधारले आहे त्यांच्यावर असलेल्या भेदभावाच्या मानसिकतेमुळे, त्यांना संधीची अभाव, आणि पिढ्यांनापिढ्या चालणारी गरीबी ही समस्या अजूनही टिकून आहे सामाजिक स्थितीचे बदलते परीक्षेत्र लक्षात घेतल्या या जमातींच्या जीवनात विविधता आहे काही जमाती समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट होण्यासाठी धडपडत आहे तर काही अजूनही पारंपरिक भटकंतीच्या जीवनशैलीत जपत आहेत. अशा स्थितीत भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या आणि त्यांच्या भविष्याचा दृष्टीने काही महत्वाचे मुद्दे समोर येतात शिक्षणाची वाढती गरज, सामाजिक समतेचा हक्क, रोजगाराच्या अधिक संधी, आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या इतर सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्याची आवश्यकता आहे या बदलती सामाजिक स्थितीवर सखोल विचार करणे आणि त्यासाठी योजनांची आखणी करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण यामुळे भटक्या विमुक्त जमातींच्या जीवनशैलीला एक नवीन दिशा मिळू शकते.

उद्दिष्टे

1. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे
2. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीतील बदलांचा अभ्यास करणे.
3. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या संस्कृतिक आणि परंपरेतील बदलाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात प्रस्थापित ज्ञान भर टाकणे किंवा अज्ञान शोध घेण्याच्या प्रयत्न करणे. त्याचप्रमाणे जुन्या तत्वाचे परीक्षण करून त्यांची नव्याने मांडणी करणे हा संशोधनाचा हेतू असतो. यासाठी विविध पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीच्या वापर केला आहे. विशेषकरून संशोधन संख्यात्मक संशोधन आराखडा उपयोग केला जाईल. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे सरकारी विभाग आणि खाजगी संस्थांच्या प्रकाशित आणि अप्रकाशित दस्तऐवजांमधून दुय्यम डेटा गोडा केला. याशिवाय संशोधन अहवाल, शोधनिबंध, जर्नल्स आणि पुस्तकांमधून दुय्यम डेटा गोळा केला. फिल्ड डेटा संकल्पनांच्या दरम्यान दुय्यम डेटाची पुष्टी केली गेली क्षेत्रीय सर्वेक्षण दरम्यान मुलाखत आणि निरीक्षणाद्वारे प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली आहे सध्याच्या संशोधन अभ्यास स्तरीकृत आणि बहुस्थरीय नमुन्यांवर आधारित आहे. जो जिल्हास्तर गावस्तर आणि प्रतिसादक स्तरावर उद्देशपूर्ण नमुना पद्धती वापरून भटक्या विमुक्त जमाती निवडण्यात आले २०० प्रतिसादकर्त्यांचा नमुना काढण्यात आला मुलाखतीचे वेळापत्रक तयार करून भटक्या विमुक्त जमातींचा मुलाखत घेण्यात आले. आंतर विचारांदरम्यान संरचित प्रश्नावली आधारे उत्तरदात्यांना काही प्रश्न विचारण्यात आले मुलाखतीमधून गोळा केलेल्या डेटाच्या आधारे या शोध निबंधाने भंडारा जिल्ह्यातील पिंपळगावात भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीचे परीक्षण केले.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या सदस्यांशी संवाद साधून ज्यांच्या जीवनशैली रोजगार शिक्षण आरोग्य आणि सामाजिक स्थितीचे सर्वेक्षण करणे सदस्यांची माहिती संकलित करणे त्यावर सांख्यिकीय विश्लेषण करणे. या जमातीतील सदस्यांशी सखोल मुलाखती घेतल्या जातात ज्या त्यांच्या अनुभव आणि बदलत्या परिस्थितीबद्दल माहिती देतात. विविध गटांमध्ये चर्चा करून समस्यांची ओळख पटवणे आणि त्यांच्या अनुभवांची माहिती मिळवणे भटक्या विमुक्त जमातींच्या सांस्कृतिक परंपरा, धर्म, वय, आणि कुटुंब व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

परिणाम

मुलाखत घेतलेल्या उत्तरदात्यांचे औपचारिक शिक्षण जास्त किंवा कमी नव्हते. २०० भटक्या विमुक्त जमाती आणि भटक्या विमुक्त जमातीचे लोकांपैकी १२० (६०%) लोक

शिक्षण घेतलेले नव्हते. उर्वरित ८० (४०%) लोक शिक्षण घेतलेले होते. मुलाखत दरम्यान सुमारे ५०% भटक्या जमातींच्या महिला नी होकारार्थी उत्तर दिले. क्षेत्रीय अभ्यासादरम्यान असे आढळून आले की भटक्या जमातींच्या पुरुषांनी ५०% उत्तर होकारार्थी उत्तर दिले. भटक्या जमातींच्या लोकांनी मतदानाच्या अधिकाराच्या आनंद घेतात आणि अभ्यास क्षेत्रातील ७०% लोकांना मतदानाचा हक्क बजावला. अभ्यासात असे दिसून आले की २०% शेतमजूर म्हणून काम करतात २०% भंगार गोळा करण्याचे काम करतात. ५०% लोक स्वयंरोजगार करतात आणि उर्वरित १०% रोजगारी कामगार आहेत. रोजगाराच्या लोकांचा स्वायत्तवर सकारात्मक परिणाम होते. यावरून असे लक्षात येते की भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये सामाजिक बदल झालेला दिसून येत आहे. ८०% बदल त्यांच्या व्यवसायात झालेला दिसून येतो मिळालेल्या प्रतिसादावरून असे दिसते की बहुतेक भटक्या विमुक्त जमातींच्या महिला व पुरुषांमध्ये सामाजिक बदल झाले असे आपल्याला या अभ्यासावरून समजून येत आहे.

चर्चा

महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींच्या समृद्ध ऐतिहासिक वारसा आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे जे त्यांच्या ओळख आणि जीवनशैलीला आकार देतात. महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक जडण वडणातील त्यांचे अनुभव संदर्भित करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवन पद्धतीवर ऐतिहासिक कथा आणि सांस्कृतिक परंपरां समजून घेणे आवश्यक आहे.

ऐतिहासिक कथन आणि सांस्कृतिक परंपरांचा शोध घेणे:

महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींच्या खोलवर रुजलेले इतिहास आहे जो गतिशीलता लवचिकता आणि सांस्कृतिक विविधतेने वैशिष्ट्यकृत होत आहे. ऐतिहासिक कथांमधून त्यांचे स्थलांतरित नमुने प्रकट होतात. संपूर्ण प्रदेशातील भटक्या चळवळींच्या पिढ्यांचा मार्ग काढतात.

(बाविस्कर, २००७) ही कथा अनेकदा मौखिक परंपरा लोककथा आणि विधींवर प्रकाश टाकतात त्या पिढ्यांमधून पिढ्यांमधून चालत आल्या आहेत. भटक्या विमुक्त जमातींचा समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळखीला आकार देतात. (कोठारी २००१) महाराष्ट्राच्या सामाजिक सांस्कृतिक जडणघडणीत भटक्या विमुक्त गतिशीलतेचे महत्त्व महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक जडण घडणातील भटक्या विमुक्त्यांचा गतीशीलतेला खूप महत्त्व आहे, जे तिची सांस्कृतिक विविधता, आर्थिक चैतन्य आणि

सामाजिक एकसंघते मध्ये योगदान देते.भटक्या जीवनाचा मार्ग महाराष्ट्राच्या लॅंडस्केपशी गुंतागुंतीने जोडलेला आहे स्थलांतरित मार्ग विविध भूप्रदेश आणि परिसंस्थामधून विणले जातात (राव २०१२)

भटक्या विमुक्त आणि खेळूत समाजामध्ये मूलभूत सामाजिक परिवर्तन होत होते . जे बदल आणि गतिशील सामाजिक प्रक्रियेच्या प्रश्नांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रसहीन होते परंतु सामाजिक आणि बौद्धिक बदलांच्या या दोन प्रक्रिया स्वातंत्र्य नाहीत, कारण तिसऱ्या विश्वातील सामाजिक बदलाने गतिशील सामाजिक सिद्धांताच्या विकासाला आकार दिला तर बदलाबाबत शैक्षणिक चिंतने पूर्वीचे अदृश्य सामाजिक प्रक्रिया उघड केल्या आहेत आणि काही प्रमाणात त्यांच्या विकासाच्या मार्गावर परिणाम झाला आहे (जॉन जी ग्यालाटी १९८१) भटक्या लोकांनी सामान्यतः वार्ड प्रतिष्ठा मिळवली आहे आज पूर्वीप्रमाणेच गतीहीन सभ्यतेचे प्रवर्तण भटके या शब्दाला गैरवर्तनाची संज्ञा मानु लागले आहेत. आणि “डाकू” “जिप्सी” आणि अगदी अलीकडे ‘डॉप-आऊट’ सारख्या शब्दांच्या अक्षरशः समानार्थी आहे. अशा भटक्या लोकांच्या आता सामाजिक बदल होत असतांना दिसून येत आहे.(कर्ज एमलुईस २०१८)

ह्या संशोधनात १९९० च्या दशकापासून भटक्या लोकांच्या बदलत्या जीवनशैलीचे वर्णन करतो जेव्हा पूर्वीच्या सोव्हिएत संघाभीमुख समाजवादापासून बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेपर्यंत सामाजिक बदल सुरू झाला उदाहरणार्थ तरून भटके पारंपारिक वाहतूक असलेल्या कारवांएवजी त्यांचे गेरवाहून नेण्यासाठी कार वापरत आहेत. मोटर्स मोटरसायकल वापरणे आणि मांस सुखवण्याएवजी मांस ठेवण्यासाठी रेफ्रिजरेटर वापरणे ज्यामुळे पूर्वीपेक्षा जास्त बदल झालेला दिसून येत आहे (बथुलु येम्बू २०१६)

भारतामध्ये भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर ही स्त्रियांना नेहमीच्या आदरणीय विभाग मानले जाते ज्यात लोकांच्या सन्मानाची,समानतेची आणि स्वातंत्र्याची हमी दिली जाते. ते समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करून लागल्या आहेत. समाजातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या महिला काम करत असतात त्यांच्यामध्ये सामाजिक बदल दिसून येत आहे. (उत्तम मदन २०१८) भविष्यातील दिशानिर्देश आणि शिफारशी महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायांचे लवचिकता अधिकार आणि कल्याण वाढवण्यासाठी धोरणात्मक मार्ग देतात. जमिनीचे हक्क ओळखण्याच्या आणि सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश

सुधारण्यात धोरणात्मक सुधारणा संरचनात्मक असमानता दूर करू शकतात. आणि सर्वसमावेशक विकासाला देऊ शकतात भटक्या जमातींच्या सामाजिक बदल झाला आहे.

भटक्या विमुक्त जमाती इतिहासात विशेषता भटकंती करणारे कुटुंब किंवा गट म्हणून ओळखले जातात परंपरागतपणे या समुदायांना कुटुंबव्यवस्थेचा किव्हा राज्यांच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर ठेवले गेले होते. अनेक वेळा त्यांना ‘सामाजिक धोके’ मानले जात असे. आजच्या काळात भटक्या विमुक्त जमाती विविध सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक आव्हानांना तोंड देत आहेत. मुख्यधारा समाजाच्या दर्जा सुधारण्यासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे. तथापि कधी कधी या समुदायांना त्यांच्या ओळखीची आणि अस्तित्वाची लढाई अजूनही जिंकावी लागते त्यांना शोषण दडपण आणि सामाजिक भेदभावाला समोर जावे लागते. भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायात शिक्षण आणि रोजगारांच्या संधी कमी आहेत त्यांचे पारंपरिक जीवनशैली आणि घराव्यानमध्ये भटकती व्यवसायातील परंपरेचे प्रभाव आजही मोठा आहे शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे यांच्या परंपरागत रोजगार तसेच त्यांच्यातील शीका विकासाच्या पद्धती बदल घडला आहे शासकीय योजनांची आणि किमान सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतरही अनेक भागात शिक्षण कौशल्य विकास आणि रोजगारांच्या संधींनी वेग आला आहे. भारतात भटक्या विमुक्त जमातींसाठी विविध सरकारी योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे, ज्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, निवास आणि आर्थिक सहाय्य दिले जाते या योजनांच्या फायदा त्या जमातीपर्यंत पोहोचण्याच्या बाबतीत अनेक अडचणी आहेत त्यासाठी अधिक जागरूकता आणि सामाजिक सहकार्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

हा शोध निबंधभंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींमधील सामाजिक बदलाचा शोध घेतो. ज्यांच्या उद्देश त्यांच्या सामाजिक बदलावर परिणाम करणारे घटक उलगडणे आणि त्यांच्या सामाजिक आर्थिक वास्तव, पर्यावरणीय विचार सांस्कृतिक वारसा जतन लवचिकता आणि भविष्यातील देशांवर प्रकाश टाकणे आहे. भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या जमातींचे ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्व त्यांच्या स्थलांतरित परंपरा मौखिक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक पद्धतींशी खोलवर गुंफलेले

आहे. ज्यामुळे सांस्कृतिक विविधता आणि ओळखीची समृद्ध टेपेस्ट्री वाढली आहे.

संशोधन सहयोग भागधारक सर्वसमावेशक विकासाला चालना देऊ शकतात. उपेक्षित समुदायांना सक्षम बनवू शकतात आणि महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक विविधतेचे रक्षण या शोधामुळे भंडारा जिल्ह्यातील भटक्या विमुक्त जमातींमधील सामाजिक बदल, लवचिकता, सांस्कृतिक समृद्धता आणि अनुकूल क्षमता यावर प्रकाश टाकला जातो. सामाजिक बदल कसे घडून आले हे आपल्या अभ्यासातून दिसून येत आहे.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक स्थितीतील महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत या गटाला विविध सरकारकडून आणि सामाजिक संस्थांमध्ये मदत मिळत असली तरी तरी त्यांना अजूनही अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. शिक्षण रोजगार आणि सांस्कृतिक ओळख यामध्ये सुधारणा आवश्यक आहे. भटक्या विमुक्त जमातींच्या समृद्ध आणि समावेशक भविष्यासाठी या गटांचा सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकार्यांवर अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे हे बदल सकारात्मक आहेत. कधी नकारात्मक या जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक प्रभावी धोरणांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ

- ✦ अत्रे त्रिमबक नारायण (१९९५), गावगाडा, वरदा पुणे, भूमी
- ✦ प्रा. चव्हाण रामनाथ (२००८), भटक्या जात पंचायत खंड २ व खंड देशमुख आणि कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड पुणे खंड-४

- ✦ डॉ. कदम नागनाथ धो (१९९५), महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य प्रतिमा प्रकाशन पुणे
- ✦ डॉ. मंडले शैलजा (२०१३), विमुक्त व भटक्यांची संघस्थिती आणि उपाययोजना अभय प्रकाशन, रत्नागिरी
- ✦ बाविस्कर ए (२००७), वाटर लाइन्स डेक्कन वेस्टर्न इंडियामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय गतिशीलता ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
- ✦ कोठारी ए (२००१), भारतातील भटकेवाद ऐतिहासिक मुळे आणि वर्तमान ट्रेंड जर्नल ऑफ एशियन स्टडीज ६०(४) ९६५-९८९
- ✦ राव. ए (२०१२), मोबाईल आजीविका जागा जागतिक अर्थव्यवस्थेत आजीविका करणे विकास आणि बदल ४३ (५), १२६२-१२८७.
- ✦ पटेल एन आणि ठक्कर जे (२०१५), महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींचे सामाजिक आर्थिक स्थिती इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सोशल सायन्स अँड ह्युमनइटीज रिसर्च १३७-४६.
- ✦ जॉन जी गॅलाटी (१९८१), भटक्या आणि खेडूत समाजातील बदल आणि विकास. ४०(६) १२५-१२७
- ✦ कर्ज. एम. लुईस. (२०१८), - भटक्यावादाची गतीशीलता सेडेटायझेशन आणि सामाजिक बदलाची शक्यता. taylorfrancis.com 426-442
- ✦ बथुलू येम्बू (२०१६), - मंगोलियन भटके: जागतिकीकरण आणि सामाजिक बदलाचे परिणाम ५२६-५२९
- ✦ उत्तम मदणे (२०१८), आधुनिक जगात महिला शिक्षणाच्या समस्या आणि आव्हाने, सत्यम लॉ इंटरनॅशनल.